This article from Res Publica is published by Eleven international publishing and made available to anonieme bezoeker

Voorstel tot een historische kritiek van het neoliberalisme

Lars Cornelissen

ABSTRACT: Proposal for a historical critique of neoliberalism

In this article I argue that the commonplace interpretation of neoliberalism in the Netherlands is mistaken. According to this interpretation the term 'neoliberalism' refers to a series of policies, including privatisation and deregulation, that were implemented in the Netherlands in the 1980's in imitation of Thatcher and Reagan. I argue that it is not this series of policies but the justification underpinning them that is of a neoliberal nature. To support this claim I offer a brief genealogical history of neoliberal thought, which developed in the interwar period, by explicitly distinguishing itself from both 19th-century classical liberalism and contemporary modern liberalism. On the basis of this historical account I assert that neoliberalism adopts the *foundational* principles of classical and modern liberalism, but that it prescribes different *formal* principles of rational government. I conclude that this diction makes it possible to write a critical history of neoliberalism.
KEYWORDS: Neoliberalism, Friedrich Hayek, Walter Eucken, classical liberalism, Michel Foucault

1. Inleiding

Al enkele jaren wordt er in het Nederlandse publieke domein een vurig debat gevoerd over de ware aard van het neoliberalisme. Waar het ene kamp, overwegend bestaande uit auteurs en politici met linkse sympathieën, beweert dat het huidige politieke landschap doordrongen is van neoliberale ideeën, ontkent het andere kamp, voornamelijk vertegenwoordigd door intellectuelen van liberale snit, stellig dat het neoliberalisme vandaag (nog) bestaat. Een opmerkelijk facet van dat debat is dat geen van beide zijden een grondig of overtuigend historisch portret van het neoliberalisme aanreikt. Terwijl de internationale wetenschappelijke gemeenschap gedurende de afgelopen decennia enorme vooruitgang heeft geboekt op dat terrein, ontbreekt het in de Nederlandse academie en politiek nog altijd aan een goed begrip van het neoliberalisme.

This article from Res Publica is published by Eleven international publishing and made available to anonieme bezoeker

Dit artikel tracht die tekortkoming tegemoet te komen door een historisch beeld te schetsen van het neoliberalisme. Mijn stelling is dat het neoliberalisme een welonderscheiden variant is van de bredere categorie van liberale bestuursrationaliteiten. Met bestuursrationaliteiten bedoel ik, in navolging van Michel Foucault, programmatische politieke vertogen die een reeks welbepaalde bestuurspraktijken voorschrijven; die, anders gezegd, voorschrijven hoe men rationeel en waarachtig regeert.[1] Liberale bestuursrationaliteiten onderscheiden zich doordat ze zich hoofdzakelijk ten doel stellen individuele vrijheid te verwezenlijken. Wat het neoliberalisme als variant daarvan zijn specificiteit geeft, en wat het onderscheidt van zowel het klassieke liberalisme als het moderne liberalisme, is dat het dat doel poogt te bereiken door middel van een reeks bestuurstechnologieën die gericht zijn op *het scheppen van de voorwaarden* waaronder concurrentie kan ontstaan en floreren. Die technologieën zijn op hun beurt gegrond in een politiek-economische theorie over maatschappelijke en economische orde. Het neoliberalisme, anders gezegd, is de naam voor een welbepaalde politieke economie waaruit een welbepaalde bundel politieke technologieën vloeit.

Door het neoliberalisme historisch te situeren en het tegen andere varianten van het liberalisme af te zetten, is het mogelijk om onderscheid te maken tussen de *fundamentele* beginselen van het neoliberalisme, de *formele* beginselen van neoliberale politiek en de *historisch veranderlijke* beleidsmaatregelen die neoliberale politiek, onder contingente omstandigheden, kan voorschrijven. Dat onderscheid stelt mij voorts in staat te identificeren wat de gangbare Nederlandse portretten van het neoliberalisme over het hoofd zien.

In het vervolg van dit artikel zal ik allereerst een kort overzicht geven van de analyses van het neoliberalisme die doorgaans worden geopperd in recente Nederlandse literatuur, waarna ik zal beargumenteren dat die analyses stoelen op een verkeerd begrip van de historische omstandigheden waarin het neoliberalisme voor het eerst ontstond. Voorts zal ik een alternatieve analyse van het neoliberalisme opperen die in het neoliberale gedachtegoed, dat voornamelijk vorm kreeg in de jaren 1930, 1940 en 1950, een negatieve pool en een positieve pool identificeert. Met de negatieve pool bedoel ik die doctrines waartegen neoliberalen zich actief afzetten, te weten het klassieke liberalisme en (diverse varianten van) collectivisme. Met de positieve pool bedoel ik de programmatische aspecten van het neoliberalisme; dat wil zeggen: zijn prescriptieve elementen. Ter afsluiting zal ik reflecteren op de implicaties die deze ontstaansgeschiedenis heeft voor ons begrip van het neoliberalisme.

Het moet vermeld worden dat mijn focus in dit artikel exclusief ligt op *Nederlandse* literatuur en politiek, niet op hun Belgische verwanten. De reden daarvoor is dat de geschiedenis van het neoliberalisme in die twee landen enorm verschillend is, alsook de manier waarop het neoliberalisme bestudeerd en bekritiseerd is. Zo bestaat er in de Belgische literatuur, in tegenstelling tot de Nederlandse, een

This article from Res Publica is published by Eleven international publishing and made available to anonieme bezoeker

aantal grondige en kritische uiteenzettingen over het neoliberalisme (zie bv. Mommen, 1987; Raes, 1983; Witte et al., 1997, hoofdstuk 8).

2. Het neoliberalisme in de Nederlandse literatuur

Nederlandse literatuur over het neoliberalisme kan ruwweg in twee fasen worden verdeeld. De eerste fase begint kort na de Tweede Wereldoorlog en eindigt aan het eind van de jaren 1980. In die fase wordt de term 'neoliberalisme' gehanteerd om een specifieke politiek-economische theorie aan te duiden. Die theorie wordt geassocieerd met auteurs als Walter Eucken, Wilhelm Röpke en Friedrich Hayek en met politici als Ludwig Erhard. De tweede fase begint in de jaren 1990 en is tot op heden niet afgelopen. In die fase wordt de term 'neoliberalisme' voornamelijk op polemische wijze gehanteerd om ofwel een bepaalde set aan politieke maatregelen ofwel een algemene politieke cultuur aan te duiden. Ik zal beginnen door beide fasen kort uiteen te zetten.

2.1. *Neoliberalisme als politieke economie: 1951-1988*

De twee teksten die de eerste fase in de Nederlandse literatuur over het neoliberalisme het best representeren, zijn opmerkelijk genoeg ook de twee absolute uiteinden van deze fase: de eerste is een lezing gegeven door Jelle Zijlstra in 1951 (Zijlstra, 1956, hoofdstuk 3), de tweede het boek *Het neoliberalisme: neoliberalen over economische orde en economische theorie* door Gerrit Meijer (1988), uitgegeven in 1988. Zijlstra, in 1951 nog hoogleraar in de theoretische economie, legt in zijn lezing het verschil uit tussen het klassieke liberalisme (geassocieerd met Adam Smith en zijn volgelingen) en het neoliberalisme van onder meer Eucken en Hayek. Aldus Zijlstra:

> [D]e klassieken meenden, dat met handhaving van de openbare orde en goede zeden de genoemde economische orde *als vanzelf zou ontstaan en blijven bestaan*, het neo-liberalisme ontkent dat, en concentreert er zich nu met name op, na te gaan, hoe aan deze 'Wettbewerbs Ordnung'—deze economische orde, gereguleerd door vrije prijsvorming—bewust vorm moet worden gegeven. (Zijlstra, 1956, p. 71)

Volgens Zijlstra verstaan de neoliberalen onder het bewust vormgeven van de economische orde een specifieke vorm van overheidsingrijpen, gericht op het scheppen van de "voorwaarden" die noodzakelijk zijn "voor het functioneren [*sic*] van

This article from Res Publica is published by Eleven international publishing and made available to anonieme bezoeker

[...] een vrije prijsvorming" (*ibid.*, p. 72; cf. *ibid.*, p. 45). Zijlstra eindigt zijn lezing met een kritiek op de neoliberale doctrine. Die is, volgens hem, een "sprookje" (*ibid.*, p. 75) en zal nooit daadwerkelijk toegepast kunnen worden omdat het overheidsingrijpen dat nodig is voor een neoliberale politiek te verstrekkend en daarom onrealistisch is.

Meijers *Het neoliberalisme* is tot op heden het enige boek dat volledig gewijd is aan een analyse van het neoliberale gedachtegoed. Hij stelt zich ten doel de ideeën van Eucken, Hayek, Röpke en andere neoliberale denkers nauwkeurig uiteen te zetten, en hij baseert zich daarbij ten dele op Zijlstra's hierboven besproken lezing (zie Meijer, 1988, 6n1). Meijer vat de neoliberale doctrine als volgt samen:

> Binnen de vrije ruilverkeershuishouding staan [neoliberalen] een actieve economische politiek voor, gericht op het zo goed mogelijk functioneren van de prijsvorming. Deze actieve economische politiek is gericht op een economische orde waarin de prijsvorming zo goed mogelijk functioneert en op systematisch ingrijpen in het economische proces. (*Ibid.*, p. 7)

Evenals Zijlstra benadrukt Meijer dat het neoliberalisme zich afzet tegen het klassieke liberalisme, maar hij voegt daaraan toe dat de neoliberalen eveneens collectivistische politieke economie bekritiseren. "De neoliberalen", zo schrijft hij, "wijzen [...] zowel het laissez-faire liberalisme als het directe ingrijpen in het economische proces en de centraal geleide huishouding af" (*ibid.*).

Wat de analyses van Zijlstra en Meijer gemeen hebben, is dat ze het neoliberalisme zien als een welonderscheiden politiek-economische doctrine. Beiden zetten het neoliberalisme af tegen het klassieke liberalisme om de verschillen tussen de twee helder te krijgen en beiden concluderen dat het voornaamste verschil schuilt in de *aard* van het overheidsingrijpen dat het neoliberalisme voorstaat. De kenschets die Zijlstra en Meijer geven van de ontstaansgeschiedenis van het neoliberalisme is, naar mijn mening, grotendeels correct en de analyse die ik verderop in dit artikel ontwikkel, sluit dan ook grotendeels bij die van hen aan.[2]

2.2. *Neoliberalisme als pejoratief: jaren 1990-heden*

Na de publicatie van Meijers boek verdween de term 'neoliberalisme' grotendeels uit de Nederlandse wetenschappelijke literatuur – een trend die pas na de economische crisis van 2007-2008 doorbroken werd. In het publieke debat, daarentegen, raakte de term juist in zwang in de jaren 1990 en werd die, in recente jaren, met groeiende regelmaat gebezigd. De standaardanalyse in populairwetenschappelijke geschriften is dat 'neoliberalisme' verwijst naar een vorm van politiek die herkenbaar is aan drie beleidsmaatregelen, namelijk privatisering, deregulering en

This article from Res Publica is published by Eleven international publishing and made available to anonieme bezoeker

bezuiniging. Die maatregelen, zo wordt doorgaans geredeneerd, zijn halverwege de twintigste eeuw theoretisch uitgewerkt door denkers als Friedrich Hayek en Milton Friedman, zijn nadien voor het eerst in de praktijk gebracht door Margaret Thatcher en Ronald Reagan in het begin van de jaren 1980, waarna ze ook tot de Nederlandse politiek zijn doorgedrongen.

Die stelling werd voor het eerst verdedigd door Jan Marijnissen, die in de loop van de jaren 1990 recent politiek beleid begon te bekritiseren. Zo schreef hij in het boek *Samenleven kan je niet alleen*, verschenen in 1993, dat het neoliberalisme een Amerikaans politiek model is. "Amerika", zo schrijft Marijnissen (1993, g.p.), "laat zien waar het 'meer markt en minder overheid' van het neo-liberalisme in de praktijk toe leidt. Die American Way moeten wij absoluut niet op." In *Tegenstemmen*, verschenen in 1996, alsook in *Nieuw optimisme*, verschenen in 2003, verbindt Marijnissen het neoliberalisme wederom met wat hij het Angelsaksische model noemt, ofwel het model dat ten grondslag ligt aan "Reaganomics en Thatcherisme" (Marijnissen, 1996, hoofdstuk 1). Aldus Marijnissen: "Het neoliberale proces van denivellering, privatisering en individualisering waaide langzamerhand over de Atlantische Oceaan en de Noordzee, vanuit Amerika en Engeland, naar Europa" (Marijnissen, 2003, g.p.).

Marijnissens kritiek luidde de tweede fase van Nederlandse verhandelingen over het neoliberalisme in. In die fase, die nog altijd voortduurt, wordt de term 'neoliberalisme' voornamelijk gehanteerd om de hedendaagse politiek te bekritiseren. Dat neemt niet weg dat er gedurende deze fase ook minder polemische studies van het neoliberalisme zijn verschenen, maar die studies sluiten doorgaans wel aan bij Marijnissens overtuiging dat het neoliberalisme voor het eerst op het wereldtoneel verscheen met Thatcher en Reagan. Neem ter illustratie Hans Achterhuis' boek *De utopie van de vrije markt*:

> Via regelrecht door Friedman geïnspireerde leiders als Thatcher en Reagan kreeg de vrije markt ons allen meer en meer in de ban. Privatisering van staatsdiensten en staatsbedrijven, steeds verder gaande deregulering van de economie en uitschakeling van de vakbonden: dat waren de recepten die ook in West-Europese economieën werden voorgeschreven. (Achterhuis, 2010, pp. 9-10)

Hoewel Achterhuis een perspectief biedt op neoliberale denkers, waaronder Hayek en Friedman, is zijn portret van de geschiedenis van het neoliberalisme overwegend hetzelfde als dat van Marijnissen. Die benadering ziet Hayek en Friedman als de theoretische voorvaderen van het neoliberalisme, Thatcher en Reagan als de oorspronkelijke neoliberale politici en enkele beleidsmaatregelen als kenmerkend voor een neoliberale politiek. Die benadering is in populairwetenschappelijke werken schering en inslag (zie bv. Ankersmit, 2008; Heeffer, 2015, p. 46ff; van Rossem, 2011).

This article from Res Publica is published by Eleven international publishing and made available to anonieme bezoeker

Hoewel in de Nederlandse academie beschouwingen over het neoliberalisme schaars zijn, wordt er in enkele publicaties over dat onderwerp eenzelfde historische analyse gehanteerd. Zo bevat het *Basisboek politieke filosofie*, gepubliceerd in 2012, een hoofdstuk van Rutger Claassen over neoliberale politieke filosofie dat die neerzet als een doctrine die naast de hierboven genoemde drie beleidsmaatregelen ook een minimale staat voorstaat (Claassen, 2012, p. 514ff). Net als Achterhuis zoekt Claassen de geboorte van neoliberale politiek in de jaren 1980 (zie Claassen, 2012, p. 513), maar hij voegt daaraan toe dat de neoliberale filosofie berust op een opvatting van de markt die wezenlijk identiek is aan de opvatting van Adam Smith (zie Claassen, 2012, p. 519ff).

Ondanks hun onderlinge verschillen werken al die analyses dus met eenzelfde historisch beeld van het neoliberalisme; een beeld dat om verscheidene redenen problematisch is. Dat neoliberale politiek voor het eerst in een Anglo-Amerikaanse context werd toegepast, is bijvoorbeeld aantoonbaar onjuist: in Duitsland werd al na de Tweede Wereldoorlog neoliberale politiek gevoerd, in Frankrijk gebeurde dat in de jaren 1970 en in Chili werd het neoliberalisme in een neokoloniale en buitengewoon wrede variant opgedrongen in de nasleep van de militaire coup in 1973. Het wijdverspreide gebrek aan historisch begrip van het neoliberalisme reikt evenwel verder dan een miskenning van de chronologie van mondiale neoliberalisering: doordat de geboorte van neoliberale politieke economie niet in haar historische context wordt bestudeerd, ontsnappen de specifieke *structurele* kenmerken van neoliberale rationaliteit aan het zicht en worden *contingente* kenmerken (zoals specifieke beleidsmaatregelen) onterecht voor essentieel gehouden.

Een schrijnend gevolg van het onbegrip dat heerst onder Nederlandse critici van het neoliberalisme, is dat verdedigers van het neoliberale gedachtegoed (hoezeer zij die titel ook zouden ontkennen) zichzelf eenvoudig kunnen verdedigen. Aldus stellen zij dat het neoliberalisme zoals onder meer Marijnissen en Achterhuis het omschrijven "niet bestaat" en dat "ermee geassocieerde verschijnselen of niets met het liberalisme te maken hebben of vooral laten zien dat de wereld nog te *weinig* liberaal is" (van Hees et al., 2014, p. 9; cf. van Schie, 2013). In een recent verschenen boek stellen Martin van Hees, Patrick van Schie en Mark van de Velde dat de term 'neoliberalisme' in de jaren 1950 gebruikt werd om naar de theorieën van onder meer Eucken, Hayek en Friedman te verwijzen, maar dat hedendaagse politiek nog maar weinig op "typisch neoliberale punten" berust (van Hees et al., 2014, p. 18). Het is dus precies de breuk tussen de twee hierboven besproken fasen die hen in staat stelt te beargumenteren dat het onjuist is om hedendaagse politiek neoliberaal te noemen.

Om een dergelijke "mistvorming" (Oudenampsen, 2014) omtrent het neoliberalisme te voorkomen, is een rigoureuze historische beschouwing op het neoliberalisme noodzakelijk, die zowel de geschiedenis van het neoliberale denken als de neoliberale erfenis in de hedendaagse Nederlandse politiek een plaats kan bieden.

This article from Res Publica is published by Eleven international publishing and made available to anonieme bezoeker

Hoewel er in recente jaren enkele historisch nauwkeurige artikelen over het neoliberalisme in Nederland zijn verschenen (zie bv. Mellink, 2017; Vliegenthart, 2014; Woltring, 2012, 2014) ontbreekt het nog altijd aan een systematische behandeling van de ontstaansgeschiedenis van het neoliberalisme en zijn weerslag in de Nederlandse politiek. In het resterende deel van dit artikel hoop ik de aanzet te geven tot een dergelijke beschouwing. De analyse die hierop volgt, is derhalve geenszins volledig: het doel is niet om een gedetailleerde beschrijving te geven van het neoliberale gedachtegoed; het doel is om aan te duiden hoe het neoliberalisme in de geschiedenis van liberale bestuursrationaliteit gesitueerd moet worden. Op grond van dat beknopte historische portret zal ik, ter afsluiting, kort reflecteren op de analytische en politieke implicaties van mijn bevindingen.

3. Een beknopte ontstaansgeschiedenis van het neoliberalisme

Een historisch begrip van het neoliberalisme vereist allereerst de erkenning dat het neoliberalisme, van zijn opkomst af aan, twee polen kent: een negatieve en een positieve pool. Dat wil zeggen dat het neoliberalisme niet slechts een positief programma is dat een antwoord geeft op de vraag 'hoe moet men regeren?', maar dat het ook een oppositioneel discours omvat. Sterker, de negatieve kant van het neoliberale denken verschaft zijn positieve kant zowel urgentie als inhoud omdat, zoals zal blijken, de positieve lading van het neoliberale denken deels voortkomt uit de negatie van en kritiek op zijn tegenstanders.

Dat het neoliberale denken tegelijkertijd positief en oppositioneel is, blijkt ontegenzeggelijk uit de eerste identificeerbare neoliberale teksten, die een tweeledige argumentatie neigen te hanteren waarbij een kritiek van de heersende maatschappelijke orde voorafgaat aan een constructief programma. Neem ter illustratie het boek *The good society*, gepubliceerd in 1937. Dat boek, geschreven door Walter Lippmann, inspireerde een generatie Europese denkers om het liberalisme nieuw leven in te blazen – ofwel te 'reconstrueren', zoals Lippmann zou zeggen – en is opgedeeld in twee delen. Het eerste deel bestaat uit

> [...] an analytic criticism of the falsities that have animated the great reaction of our times; this reaction set in about 1870 and it has doomed our generation to pass through the terrible ordeal of total wars and of revolutionary dictatorship. The remainder of the book is a constructive affirmation of the principles to which, I believe, men must and will adhere when the reaction subsides and they resume the work, so often interrupted, of conserving and developing the civilization of which we are the inheritors. (Lippmann, 1943, viii)

This article from Res Publica is published by Eleven international publishing and made available to anonieme bezoeker

Eerst kritiek, dan 'constructieve affirmatie': dat is, schematisch gesproken, hoe het neoliberale denken vorm krijgt.

Dat werd algauw duidelijk, aangezien er in augustus 1938 naar aanleiding van Lippmanns boek een colloquium werd georganiseerd waarvan het centrale thema precies draaide om het renoveren van het liberalisme (en waar overigens de naam 'neoliberalisme' al werd aangedragen als mogelijke benaming voor die tak van het liberale denken) (Audier, 2008; Dardot & Laval, 2009, p. 157ff). De genodigden waren mannen als Friedrich Hayek, Walter Eucken, Wilhelm Röpke, Alexander Rüstow, Louis Rougier, Raymond Aron, Ludwig von Mises en Walter Lippmann zelf. Het colloquium zette Hayek aan om een half decennium later de Mont Pèlerin Society (MPS) op te richten en moet derhalve beschouwd worden als het ontstaansmoment van wat Philip Mirowski en enkele andere ideeënhistorici het 'neoliberale denkcollectief' noemen: een internationale groep denkers die zich wijdde aan het ontwikkelen en verspreiden van het neoliberale gedachtegoed (zie Mirowski & Plehwe, 2009; Woltring, 2014).

Tijdens het *colloque Lippmann* en de bijeenkomsten van de MPS werd hevig gedebatteerd over de reconstructie van het liberalisme. Maar om de constructieve (of de positieve) kant van het neoliberalisme die daar werd uitgewerkt te begrijpen, is allereerst een begrip vereist van de negatieve pool. Waartegen zetten de neoliberalen zich af? Hoe begrepen zij hun eigentijdse maatschappij?

3.1. *Een oppositioneel discours*

De historische context waarin neoliberale denkers hun oppositionele discours beginnen te formuleren, is het interbellum. Dat tijdperk werd gekenmerkt door een hele reeks politiek-economische fenomenen die geen historische precedenten kenden, waaronder de Grote Depressie, totale oorlog en de totalitaire maatschappijvorm. Die historische context stortte in het bijzonder het liberale bewustzijn in een diepe crisis, zoals de hierboven geciteerde passage uit *The good society* al aangaf. Enerzijds heerste onder liberalen het geloof dat enkele van die fenomenen – zoals de Grote Depressie – het directe gevolg waren van klassiek-liberale dogma's; anderzijds waren zij van mening dat de liberale traditie in recente decennia zodanig was afgezwakt dat ze niet in staat was een overtuigend alternatief te bieden voor de on- of antiliberale doctrines die in opmars waren.

Die 'crisis van het liberalisme' (Foucault, 2004b, p. 71; cf. Dardot & Laval, 2009, p. 122ff) bracht een reeks pogingen tot herijking van het liberale paradigma teweeg. Die pogingen kunnen ruwweg in twee stromingen worden verdeeld: aan de ene kant een 'moderne' (ook wel 'sociale') variant van het liberalisme, waarvoor auteurs als Karl Mannheim en John Maynard Keynes pleitten (zie Keynes, 1963; Mannheim, 1940; cf. Dardot & Laval, 2009, p. 141ff; Ryan, 2012) en aan de

This article from Res Publica is published by Eleven international publishing and made available to anonieme bezoeker

andere kant het neoliberalisme van onder meer Hayek, Röpke, Eucken en Friedman. Hoewel beide stromingen het erover eens waren dat het klassieke liberalisme onhoudbaar was, liepen hun bestuursprogramma's ver uiteen: waar de eerste een interventionistische agenda voorstond, bestempelde de tweede elke vorm van economische interventie – van keynesiaanse beleidsmaatregelen tot socialistische planeconomieën – als een levensgroot gevaar. Die laatste observatie is van groot belang: de neoliberalen waren niet enkel van mening dat een geplande of gereguleerde economie economisch inefficiënt is. Van veel groter belang is dat zij economische interventie zagen als een recept voor totalitarisme. Hayek verwoordde de meest extreme variant van dat standpunt in *The road to serfdom*, dat hoofdzakelijk beargumenteert (in navolging van Lippmann [1943, p. 52f]) dat *elke* vorm van economische planning *noodzakelijkerwijs* leidt tot het totalitarisme (Hayek, 2007; cf. Foucault, 2004b, p. 113f).

Dergelijke reflecties op het falen van interventionistische *politieke* modellen kenden hun parallel in reflecties over het falen van *wetenschappelijke* modellen. Dat er, anders uitgedrukt, een crisis was van *economische politiek* werd beschouwd als een signaal dat er ook een crisis was van de wetenschap genaamd *politieke economie*. Die gedachtegang werd in de jaren 1930 helder uiteengezet door Eucken, die verscheidene stukken publiceerde waarin hij stelde dat de contemporaine Duitstalige politieke economie op hopeloos verouderde modellen en methoden berustte (zie Eucken, 1954, 1965; Böhm, Eucken, & Großman-Doerth, 1937). Zijn in 1940 gepubliceerde *Grundlagen der Nationalökonomie* (Eucken, 1965) werkte die stelling nauwkeurig uit, werd een enorm succesvol boek en legde zodoende de wetenschappelijke fundering voor wat later bekend zou worden onder de naam 'ordoliberalisme'.

Ter samenvatting: de neoliberalen geloofden dat het klassieke liberalisme was bezweken onder zijn eigen tekortkomingen. Zij poneerden voorts een direct verband tussen het falen van het liberalisme en de opkomst van het totalitarisme, aangezien er in verschillende staten, al naargelang de omstandigheden, twee reacties waren op de crisis van het liberalisme: ofwel grijpt staat of volk direct naar de totalitaire staatsvorm, zoals in het geval van de Sovjetunie en de diverse varianten van het fascisme, ofwel stapt staat of volk over op een gereguleerde economie, via beleidsmiddelen zoals Roosevelts 'New Deal' of het Britse Beveridge-rapport, en zet daarmee de eerste stap op een weg die noodzakelijkerwijs leidt tot de totalitaire maatschappijvorm. Het moderne liberalisme was voor hen dus niet simpelweg een politieke tegenstander; het was veeleer een onderdeel van de totalitaire golf die het Westen dreigde te overspoelen. Voor hen was er slechts één denkbare redding voor de Westerse beschaving: een hernieuwde versie van de liberale politieke economie. Die nieuwe liberale politieke economie zou vasthouden aan de eeuwenoude liberale grondbeginselen – in het bijzonder enkele filosofische overtuigingen over het belang van individuele vrijheid – maar zou, om individuele

This article from Res Publica is published by Eleven international publishing and made available to anonieme bezoeker

vrijheid te bewerkstelligen, steunen op een politieke economie die – en dit is de crux – de tekortkomingen van de klassiek-liberale politieke economie alsook de dwalingen van haar moderne variant weet te vermijden. De *fundamentele* beginselen van het liberalisme, om het anders uit te drukken, worden gehandhaafd, maar er zijn nieuwe *formele* beginselen nodig om die te verwerkelijken. Die analyse, die het falen van het klassieke liberalisme koppelt aan het totalitarisme (al dan niet via een keynesiaanse omweg) en die een reconstructie van het liberalisme voorstaat, is terug te vinden in nagenoeg alle fundamentele teksten van het neoliberale denken (bv. Eucken, 2004; Friedman, 1951, 2002; Hayek, 2007, 2013; Röpke, 1942).

Vooraleer ik de positieve en programmatische aspecten van de neoliberale politieke economie nader bespreek, is het van belang om langer stil te staan bij het klassieke liberalisme. Hoewel de neoliberale kritiek op het moderne liberalisme van onder meer Keynes en Mannheim eenvoudig te volgen is, is hun kritiek op het klassieke liberalisme geraffineerd en bestaat hun eigen politieke economie grotendeels uit een kritische reconstructie van die van hun voorgangers. Maar wat zijn de basiskenmerken van het klassieke liberalisme?

4. Het klassieke liberalisme

Met het klassieke liberalisme wordt hier niet gedoeld op de respectieve politiek-filosofische vertogen van John Locke, Montesquieu, Thomas Paine, of John Stuart Mill. Hoewel die een cruciale rol speelden in het leveren van een set aan filosofische grondbeginselen waarop het klassieke liberalisme waarop ik hier doel gebouwd werd, zoekt men in die vertogen vergeefs naar bestuursrationaliteiten of -technologieën. Voor een systematische formulering van klassiek-liberale voorschriften voor rationele en waarachtige regeringspraktijken moet men zich richten tot de klassieke politieke economie (cf. Foucault, 2004a, 2004b).

De klassieke politieke economie kwam in Adam Smiths *Wealth of nations* tot stand als een afgebakend wetenschapsgebied. Maar de *Wealth of nations* is, zoals ik verderop met voorbeelden duidelijk zal maken, een uiterst complex en gelaagd werk en leent zich bijgevolg niet gemakkelijk als paradigmatisch voorbeeld voor de klassieke politieke economie waarop de liberale bestuursrationaliteit was gebaseerd. Dat neemt niet weg dat de kiemen van de verschillende kernelementen die die bestuursrationaliteit onderscheiden wel al in Smiths denken te vinden zijn. Enkele decennia nadat Smith zijn hoofdwerk publiceerde, goten zijn navolgers, waarvan Jean-Baptiste Say, David Ricardo en John Stuart Mill[3] slechts de bekendste namen zijn, zijn gedachtegoed in een systematischere en analytischere vorm (zie Tribe, 2015, hoofdstuk 1).

This article from Res Publica is published by Eleven international publishing and made available to anonieme bezoeker

De klassieke politieke economie is strikt gesproken zelf geen bestuursrationaliteit. Het is veeleer een wetenschappelijk vertoog dat voornamelijk handelt over de productie, distributie en consumptie van welvaart. Toch slaagde dat vertoog erin om regeringspraktijken in verscheidene Westerse landen grondig te beïnvloeden en om aldus een nieuwe fase in te luiden in wat Foucault (2004a, p. 253) "l'histoire de la 'gouvernementalité" noemt, een fase waarin de liberale bestuursrationaliteit hegemoniaal was. Om een beter begrip te krijgen van de liberale bestuursrationaliteit zal ik drie kernelementen van de klassieke politieke economie uiteenzetten: de naturalistische ontologie waarop ze stoelt, de politiek van *laissez-faire* waartoe ze aanzet, en haar verhouding tot de institutionele politiek.

4.1. *Naturalisme*

Nagenoeg alle klassieke politieke economie is geworteld in een welbepaalde ontologie, niettegenstaande het feit dat de geschriften van haar latere vertegenwoordigers minder doorspekt zijn met directe verwijzingen naar die ontologie dan die van Smith. De centrale functie van die ontologie in de klassieke leer is dat ze uitlegt *waar orde vandaan komt*. De door hen gedeelde ontologie ziet orde als een product van de goddelijke voorzienigheid (cf. Cornelissen, 2017a; Grewal, 2016).

De klassieke politieke economie is aldus stevig geworteld in een natuurlijke theologie. Dat wil zeggen dat, in de ogen van Smith en zijn navolgers, de wereld in al haar facetten door middel van natuurwetten geregeld is. Die onto-theologie beperkt zich niet alleen tot wat wij nu 'de natuur' zouden noemen: ook de *sociale* en de *economische* wereld zijn, volgens die ontologie, onderhevig aan soortgelijke natuurwetten – of, misschien beter, natuurlijke wetten. Die wetten zijn vastgelegd in de goddelijke voorzienigheid, die zich door de geschiedenis ontvouwt en die alle mensen, alsook de verschillende beschavingen waartoe zij behoren, op voorbestemde paden heeft geplaatst. Sterker nog, goddelijke voorzienigheid en de natuur zijn synoniem; en wat Say (1841, p. 10) "une connaissance plus exacte des lois de la nature" noemt, dat is de kennis die politieke economie oplevert, is bijgevolg kennis die God zelf betreft. (Die theologische doctrine komt bijzonder helder naar voren in Adam Smiths *Theory of moral sentiments* [2002].)

Daar moet direct een nuancering aan worden toegevoegd. Politieke economie is, zoals gezegd, de wetenschap die kennis neemt van de natuurlijke wetten die ten grondslag liggen aan economische processen. Maar dat is kennis over *algemene* feiten, niet over particuliere feiten; over de *oorzaken* van de productie, distributie en consumptie van welvaart, niet over de exacte details van die processen. De natuur in haar specifieke bouwstenen kennen kan alleen God; mensen kunnen enkel hopen op kennis van de algemene wetten die in de natuur vastgelegd zijn. Dat verschil lijkt een kleinigheid, maar wanneer het aankomt op de praktische aanwen-

This article from Res Publica is published by Eleven international publishing and made available to anonieme bezoeker

ding van politiek-economische kennis, blijkt het enorme gevolgen te hebben, zoals ik hieronder uiteen zal zetten.

Voor de politieke economie heeft dat naturalisme twee gevolgen: ten eerste, op een methodologisch niveau, volgt uit dat naturalisme dat de politieke economie moet streven om kennis te vergaren van "la *nature des choses*", zoals Say (1841, p. 4) het verwoordt. Ten tweede, op een ontologisch niveau, leidt dat naturalisme tot de overtuiging dat alle dingen in de wereld hun voorziene, dat wil zeggen natuurlijke, koers volgen – een koers die Say (1841, p. 153) de "marche naturelle des choses" noemt. Maar dat wil niet zeggen dat het verloop van de geschiedenis volledig vaststaat. Mensen zijn door de goddelijke voorzienigheid immers een zekere mate van vrijheid toegedicht en zij zijn in staat om zich met enige autonomie tot de natuur te verhouden. Maar die vrijheid geeft hen ook de gelegenheid om de natuurlijke koers der dingen te verstoren; een risico dat des te groter is wanneer mensen zich in collectieven begeven.

4.2. *Laissez-faire*

Ingrijpen in het economische gedrag van individuen (of, op het internationale niveau, van naties) is een voorbeeld van dergelijk verstoren van de goddelijke voorzienigheid. Omdat alle dingen in de wereld, mensen incluis, hun natuurlijke koers volgen wanneer zij niet worden gehinderd, zal economische orde vanzelf ontstaan wanneer inmenging tot een minimum wordt beperkt. Bovendien zijn die economische processen, zoals ik al heb uitgelegd, niet in hun details kenbaar maar enkel in hun algemene (natuurlijke) wetten. Als de regering tracht in te grijpen in economische processen (zoals in Smiths tijd gebruikelijk was), werkt ze vanuit de overtuiging dat ze over kennis beschikt die ze onmogelijk *kan* hebben; namelijk, kennis over alle relevante informatie betreffende economische processen (cf. Foucault, 2004b, p. 286ff).

Idealiter zouden regeerders de limieten van hun kennis betreffende economische processen erkennen. Als zij dat zouden doen, dan zouden ze inzien wat het ideale politiek-economische systeem is, namelijk dat wat Smith een "system of natural liberty" noemt:

> All systems either of preference or of restraint [...] being thus completely taken away, the obvious and simple system of natural liberty establishes itself of its own accord. Every man, as long as he does not violate the laws of justice, is left perfectly free to pursue his own interest his own way, and to bring both his industry and capital into competition with those of any other man, or order of men. The sovereign is completely discharged from a duty, in the attempting to perform which he must always be exposed

This article from Res Publica is published by Eleven international publishing and made available to anonieme bezoeker

> to innumerable delusions, and for the proper performance of which no human wisdom or knowledge could ever be sufficient; the duty of superintending the industry of private people, and of directing it towards the employments most suitable to the interest of the society. (Smith, 1981, p. 687/IV.ix.51)

Dat systeem der natuurlijke vrijheid vervult in Smiths politiek-economische denken een complexe rol. Smiths doel is niet zozeer om een omvattend politiek-economisch systeem voor te stellen. De hierboven geciteerde passage is veeleer van een polemische aard: het vierde boek van de *Wealth of nations* presenteert immers een gedetailleerde kritiek van de twee continentale politiek-economische systemen die in Smiths tijd hegemoniaal waren: het Duitse mercantilisme en de Franse fysiocratie. Strikt genomen zijn Smiths sporadische mijmeringen over het 'systeem der perfecte vrijheid' (cf. Smith, 1981, p. 606/IV.vii.c.44 en p. 630/IV.vii.c.88) bedoeld als kritiek op de wegbereiders van die twee systemen, die van mening waren dat regeringsinterventie moet worden aangewend om één specifieke industrie – of enkele specifieke industrieën – te stimuleren.

Smiths opmerkingen over de limieten die idealiter zouden worden opgelegd aan regeringen zijn dus hoogst contextueel. Maar dat weerhield zijn volgelingen er niet van er een algemeen geldige maxime uit te destilleren (cf. Tribe, 2015). Aldus schrijft John Stuart Mill het volgende: "*Laissez-faire* [...] should be the general practice: every departure from it, unless required by some great good, is a certain evil" (Mill, 1987, p. 950/V.11.7). Mill is evenwel niet van mening dat *laissez-faire* een *universele* regel is, omdat er, in zijn ogen, verscheidene activiteiten zijn die slechts de regering kan ondernemen – een mening die Smith al voorstond. De taak van politieke economie is derhalve te bepalen *welke* activiteiten inmenging van de regering eisen en in welke gevallen dergelijke inmenging de natuurlijke koers der dingen verstoort. Dat betreft het probleem van "the limits of the province of government: the question, to what objects governmental intervention in the affairs of society may or should extend, over and above those which necessarily appertain to it" (Mill, 1987, p. 941/V.11.1).

Het moet benadrukt worden dat de politiek van *laissez-faire* die het klassieke liberalisme voorstond, niet beoogt de staat of regering geheel te weren uit politiek-economische processen. Het doel van die politiek is veeleer een discreet en welonderscheiden domein afbakenen waarbinnen regeringsinmenging niet gerechtvaardigd is omdat ze slechts schadelijk kan zijn – dat domein noemden zij 'civil society' (cf. Foucault, 2004a). Dat afbakenen van een discreet economisch terrein waarin de regering niets te zoeken heeft en waarin een systeem aan voorbeschikte natuurwetten zorgt voor de ideale productie en distributie van welvaart, is een van de elementaire kenmerken van de klassiek-liberale bestuursrationaliteit (cf. Foucault, 2004a, p. 356, 2004b, p. 298; Grewal, 2016).

This article from Res Publica is published by Eleven international publishing and made available to anonieme bezoeker

4.3. *Theorie en praktijk*

Dat laatste thema roept de volgende vraag op: hoe verhoudt de klassieke politieke economie zich tot de regeringspraktijk? Zoals ik al aangaf, wordt politieke economie in de *Wealth of nations* voor het eerst omschreven als een wetenschap die welvaart bestudeert. In de handen van Say wordt die wetenschap verder afgebakend en wordt ze expliciet afgezet tegen *politieke* wetenschap: "le nom *d'économie politique*" verwijst, naar zijn mening, uitsluitend naar "la science qui traite des richesses," terwijl de naam "*politique*" louter verwijst naar "les rapports qui existent entre le gouvernement et le peuple, et ceux des gouvernements entre eux" (Say, 1841, p. 2). Maar dat wil niet zeggen dat politieke economie volledig losstaat van de politieke praktijk, aangezien de tweede niets anders is dan de prudente toepassing van de eerste (zie Say, 1841, p. 8).

Mill formuleert datzelfde standpunt uiterst helder in een essay dat hij schreef omstreeks 1830.

> If Political Economy be a science, it cannot be a collection of practical rules; though, unless it be altogether a useless science, practical rules must be capable of being founded upon it. [...] An art would not be an art, unless it were founded upon a scientific knowledge of the properties of the subject-matter: without this, it would not be philosophy, but empiricism [...]. Rules, therefore, for making a nation increase in wealth, are not a science, but they are the results of science. Political Economy does not of itself instruct how to make a nation rich; but whoever would be qualified to judge of the means of making a nation rich, must first be a political economist. (Mill, 1968, p. 124)

Klassieke politieke economie presenteert zichzelf als een wetenschap die doordringt tot de natuur der dingen. Als de regering wil regeren in harmonie met de natuur zal ze kennis moeten nemen van de eeuwige en universele natuurwetten die politieke economie blootlegt. Politiek-economische kennis is dus niet kennis die de regering zelf produceert, maar is wetenschappelijke kennis die regeerders als maatstaf zullen moeten hanteren, mits ze op rationele en waarachtige wijze willen regeren.

5. Het neoliberalisme

Zoals ik eerder aangaf, ontstond het neoliberalisme door middel van een kritiek op het klassieke liberalisme. Maar die kritiek richtte zich niet op de grondbeginselen van de klassiek-liberale leer. Haar strekking was veeleer dat de liberale politieke economie gefaald had een toereikende positieve bestuursdoctrine te formuleren;

This article from Res Publica is published by Eleven international publishing and made available to anonieme bezoeker

dat, om Foucaults taal te bezigen, het klassieke liberalisme een te magere bestuursrationaliteit had ontwikkeld. Hayek formuleert dat standpunt effectief in een lezing die hij gaf in 1945, getiteld 'Individualism: True and false.' In dat stuk vraagt hij: "Where can we still find a set of precepts which will give us definite guidance in the solution of the problems of our time? Is there anywhere a consistent philosophy to be found which supplies us not merely with the moral aims but with an adequate method for their achievement?" (Hayek, 1948, p. 2). Hayek is van mening dat dergelijke principes wel degelijk nog bestaan, maar dat ze in de vergetelheid zijn geraakt. "It is therefore necessary to restate these principles fully before we can decide whether they can still serve us as practical guides" (Hayek, 1948, p. 2). De term 'restate' – die Hayek ook hanteert in *The constitution of liberty*, waarin hij de liberale filosofie in haar geheel wil actualiseren (zie Hayek, 2011, p. 47ff) – moet worden opgevat in de beide betekenissen die hij heeft in de Engelse taal: het liberalisme moet zowel *wederom* als *anders* worden geformuleerd.

De oprichting van de MPS in 1947 was onderdeel van Hayeks plan een 'herformulering' van het liberalisme mogelijk te maken. In de allereerste bijeenkomst formuleert Hayek de Society's *raison d'être*:

> The basic conviction which has guided me in my efforts is that, if the ideals which I believe unite us, and for which, in spite of so much abuse of the tem, there is still no better name than liberal, are to have any chance of revival, a great intellectual task must be performed. This task involves both purging traditional liberal theory of certain accidental accretions which have become attached to it in the course of time, and also facing up to some real problems which an over-simplified liberalism has shirked or which have become apparent only since it had turned into a somewhat stationary and rigid creed. (Hayek, 1992, pp. 237-238)

Ook hier maakt Hayek direct duidelijk dat de basisprincipes van het liberalisme niet aan de orde zijn – want alle aanwezigen "are in agreement on fundamentals" (Hayek, 1992, p. 238) – maar dat er een "complete programme of a liberal economic policy" moet worden geformuleerd (Hayek, 1992, p. 242; cf. Hayek, 1948, p. 107ff, 2013, p. 59). Maar een dergelijk programma is evenmin beperkt tot een reeks beleidsmaatregelen. Het gaat Hayek veeleer om een coherente praktische filosofie; een theorie die de werking van de samenleving in haar geheel kan verklaren en die op grond van die kennis individuele vrijheid kan verwezenlijken. In één woord: Hayek zocht een bestuursrationaliteit.

De neoliberale bestuursrationaliteit die ten tijde van de oprichting van de MPS al meer dan een decennium onder constructie was en die sedertdien spoedig in coherentie en invloed groeide, kan het best geschetst worden in relatie tot de drie thema's die ik eerder in verband met het klassieke liberalisme besprak. Wederom

This article from Res Publica is published by Eleven international publishing and made available to anonieme bezoeker

zal ik achtereenvolgens bespreken: de ontologie waarop het neoliberalisme stoelt, de politiek die het voorstaat en de verhouding tussen wetenschap en praktijk die daaraan ten grondslag ligt. Ik beroep me in deze schets uitsluitend op de werken van Hayek en Eucken, omdat zij zonder twijfel de twee denkers zijn die de meest fundamentele verschuivingen ten opzichte van het klassieke liberalisme hebben teweeggebracht. Hun kracht – en daarmee hun belang voor deze ontstaansgeschiedenis – ligt in hun eigen begrip van de traditie waarin zij werken en in de filosofische diepgang van hun werk. En hoewel hun respectieve economische en politieke posities op verschillende punten schuren, werken zij allebei ongetwijfeld aan hetzelfde project: de reconstructie van het liberale gedachtegoed (cf. Meijer, 2005).

5.1. *Spontane orde*

Het naturalisme waarop het klassieke liberalisme was gebaseerd, kon op grondige kritiek rekenen van de neoliberalen. Zo spendeert Eucken (1965, p. 25; cf. Eucken, 2004, p. 26ff) veel aandacht aan het bekritiseren van de klassieke politieke economie omdat die zich nagenoeg uitsluitend richtte op het bestuderen van "die durchgehende, gottgewollte, vernünftige, natürliche Ordnung und die natürlichen Gesetze". Daar waar hun klassieke voorlopers dachten dat orde een natuurlijk verschijnsel is, geloven de neoliberalen dat orde *voorwaardelijk* is. Orde, anders gezegd, ontstaat niet daar waar er geen menselijke inmenging plaatsvindt, maar is altijd het resultaat van een ordeningsproces of, zoals Hayek (1935, p. 22) en Eucken (1951, p. 67) het noemen, een 'raamwerk' (*framework*) (cf. Foucault, 2004b, p. 145ff). Dat raamwerk is zelf een politieke constructie en het actief beïnvloeden is de taak van wat zij *Wirtschaftspolitik* noemen (zie Eucken, 1965, 2004; Hayek, 1954). De manier waarop het aldus geconstrueerde raamwerk de energieën en activiteiten van individuen en bedrijven stuurt, bepaalt welke economische orde (of *Wirtschaftsordnung*) zich kan ontwikkelen. Het belang en de aard van die *Wirtschaftspolitik* zal ik verderop bespreken.

Eucken, wiens werk voornamelijk handelt over de mogelijkheidsvoorwaarden van een rechtvaardige economische orde, is van mening dat er talloze concrete raamwerken bestaan, aangezien die historische fenomenen zijn. Ze zijn evenwel in te delen in drie typische categorieën, waarin de 'sturing' (*Lenkung*) van economische processen door verschillende mechanismen wordt aangedreven: centrale sturing door de staat, sturing door individuele groepen en sturing door concurrentie (zie Eucken, 2004, p. 243). Wanneer in een bepaald raamwerk alle sturing wordt losgelaten – zoals in het negentiende-eeuwse *laissez-faire* model – implodeert de economische orde vanwege monopolie- en kartelvorming, waarop die ontaardt in een systeem dat gestuurd wordt door individuele groepen. Wanneer in een bepaald raamwerk de staat het scharnierpunt gemaakt wordt van economische processen,

This article from Res Publica is published by Eleven international publishing and made available to anonieme bezoeker

ontstaat een inefficiënte en totalitaire economische orde waarin ieder individu onderworpen wordt aan één centraal economisch plan; en aldus "werden die Menschen Mittel zum Zweck" (Eucken, 2004, p. 126).

De claim die gemaakt wordt, is dus niet dat er *geen* orde bestaat in een klassiek-liberale economie of in een centrale planeconomie, maar dat het ordes zijn die zowel inefficiënt als mensonterend zijn. Het is nauwkeuriger te stellen dat er geen *concurrentie* bestaat in die raamwerken. De reden daarvoor is dat concurrentie zelf *voorwaardelijk* is, omdat het zich alleen voordoet onder de voorwaarde dat er een raamwerk bestaat dat het economische proces vrijwaart van inmenging van ofwel de staat ofwel kartels. De conclusie volgt dat de enige orde die efficiënt is en die ook individuele vrijheid waarborgt, de orde is die door middel van concurrentie functioneert; de *Wettbewerbsordnung* (Eucken, 2004, p. 245ff; cf. Zijlstra, 1956, p. 71). Omdat concurrentie zo belangrijk is voor de neoliberale opvatting van orde, moet wat langer stil worden gestaan bij dat principe.

In het neoliberale gedachtegoed neemt concurrentie een centrale plaats in. Concurrentie is een verhouding waarin individuele projecten met elkaar botsen en waarin het zwakkere project het zal afleggen. Omdat zwakkere elementen het afleggen in die competitieve strijd, ontstaat geleidelijk aan een orde die niet het resultaat is van een coherent plan maar van een soort evolutieproces. Hayek trekt dan ook vaak de vergelijking tussen competitie en evolutie: "Competition is a procedure of discovery, a procedure involved in all evolution, that led man unwittingly to respond to novel situations; and through further competition, not through agreement, we gradually increase our efficiency" (Hayek, 1988, p. 19). Wat Hayek "spontaneous orders" noemt, zijn dan ook, in zijn ogen, het resultaat van evolutionaire ofwel competitieve processen die door de geschiedenis heen selectief hebben gewerkt (zie Hayek, 2013, hoofdstuk 1).

Het klassiek-liberale beeld van orde als een door de goddelijke voorzienigheid aangebracht wezenskenmerk van de natuur, maakt in het denken van Eucken en Hayek dus plaats voor de spontane orde die door middel van concurrentie tot stand komt. Dat is in feite een regelrechte omkering van de liberale ontologie: voor de klassieke liberalen is er een natuurlijke orde die handel, concurrentie, welvaart en zelfs historische vooruitgang mogelijk maakt; voor de neoliberalen is er een eminent historisch proces van concurrentie dat orde mogelijk maakt. Enkel een politieke constitutie die in het reine is met een dergelijk begrip van orde kan vrij en efficiënt zijn. Dat brengt ons bij de vraag naar de politiek.

5.2. *Constructivisme*

Hoewel concurrentie de voorwaarde is voor een vrije economische orde, bestaat concurrentie zelf slechts onder bepaalde voorwaarden. Neoliberalen trekken daar-

This article from Res Publica is published by Eleven international publishing and made available to anonieme bezoeker

uit twee conclusies: enerzijds volgt uit die aanname dat concurrentie, in hun ogen het gereedschap der vooruitgang, niet vanzelfsprekend is en dus kan worden verijdeld (zie Hayek, 1948, p. 105). Anderzijds betekent dat dat regeringen ook een positieve invloed kunnen uitoefenen op spontane ordening: wie concurrentie wil, moet de *voorwaarden scheppen* waarbinnen concurrentie zich kan voordoen (cf. Foucault, 2004b, p. 124).

Dat is de vorm die neoliberale *Wirtschaftspolitik* aanneemt. "Sie sucht die Formen des Wirtschaftens zu gestalten oder die Bedingungen zu beeinflussen, unter denen sie entstehen", schrijft Eucken (2004, p. 242). Elders: "The essential aim of economic and social policy should be to construct a framework for the everyday functioning of the economy" (Eucken, 1951, p. 67). Neoliberalisme is dus een *constructivisme*.

Hayek is dezelfde mening toegedaan. Omdat alleen concurrentie kan zorgen voor een spontane en vrije orde, moeten we de wens opgeven een dergelijke orde zelf te ontwerpen en te implementeren. Maar we kunnen wel invloed uitoefenen op de *voorwaarden* voor orde:

> [W]e are able to bring about an ordering of the unknown *only by causing it to order itself*. [...] In order to induce the self-formation of certain abstract structures of inter-personal relations, we need to secure the assistance of some very general conditions, and then allow each individual element to find its own place within the larger order. (Hayek, 1988, p. 83)

Wederom hebben de neoliberalen een omkering van de klassiek-liberale positie teweeggebracht: voor Say en Mill is alle economische politiek potentieel gevaarlijk omdat ze de vrije, natuurlijke orde kan verstoren. Daarom is de kernvraag van het klassieke liberalisme waar de invloed van de regering zich mag laten voelen en waar die volledig afwezig moet zijn. Voor Hayek en Eucken is een gefineerde en welingelichte politiek een noodzakelijke bestaansvoorwaarde voor een vrije orde, en beleid gericht op het scheppen en conserveren van die orde kan niet intensief genoeg zijn. Ik zeg 'welingelicht', want het soort *Wirtschaftspolitik* dat neoliberalen wensen, kan enkel dan succesvol zijn wanneer ze is gestoeld op een exacte wetenschappelijke kennis. Dat brengt mij bij het laatste thema.

5.3. *Theorie en praktijk*

Zoals ik al aangaf, werd de 'crisis van het liberalisme' niet enkel beleefd als een crisis van de liberale bestuursrationaliteit, maar ook als een crisis van de politieke-economische wetenschap. Eucken maakte dat punt in meerdere publicaties en zijn analyse was dat de politieke economie onbeduidend was geworden door een ge-

This article from Res Publica is published by Eleven international publishing and made available to anonieme bezoeker

brek aan zuivere wetenschappelijke methode. Daardoor had die ooit zo belangrijke wetenschap gefaald de contemporaine problematiek (onder meer de Grote Depressie) te voorzien of begrijpen (zie Eucken, 1954, 1965). Bijgevolg verloor de politieke economie haar positie als richtinggevende wetenschap, wat uitzonderlijk gevaarlijk is omdat een samenleving die niet gestuurd wordt door neutraal, wetenschappelijk denken ten prooi kan vallen aan individuele pressiegroepen (zie Böhm, Eucken, & Großman-Doerth, 1937; Eucken, 2004, p. 346).

Eucken stelde zichzelf ten doel de politieke economie opnieuw in het zadel te helpen. Het overkoepelende project waaraan hij tot zijn dood in 1950 werkte, betrof politiek-economische methodologie en in het bijzonder de verhouding tussen de politieke economie als wetenschap en *Wirtschaftspolitik*. Hij was er sterk van overtuigd dat politieke economie een vooraanstaande rol heeft in het vormgeven van het 'raamwerk' waarbinnen de economische orde zich ontwikkelt. Zijn boek *Grundsätze der Wirtschaftspolitik*, postuum uitgegeven in 1952, is dan ook primair een handvest voor de constructie van een systeem dat toereiken is voor die taak. In een deel dat handelt over de rol van de wetenschap verklaart hij het volgende:

> Die Sozialwissenschaften haben zwei Seiten: Die Erforschung der realen, geschichtlich gegebenen Welt. Das ist die eine Aufgabe. Aber indem sie die wesentlichen Zusammenhänge der Realität feststellen, vermögen sie Urteile darüber abzugeben, welche Ordnungsformen die moderne industrialisierte Welt zo ordnen vermögen. (Eucken, 2004, p. 340)

De vorm die dergelijke op wetenschap gestoelde politieke inmenging moet krijgen, is al besproken: slechts het ingrijpen in en het scheppen van de *voorwaarden* voor competitieve orde is toegestaan.

Hayek leverde in nagenoeg elk van zijn boeken een soortgelijke kritiek op de gevestigde wetenschappelijke orde. Zijn pijlen waren evenwel voornamelijk gericht op wetenschappers die denken dat zij de samenleving in haar *geheel* kunnen ontwerpen op grond van de kennis die zij hebben over de grondbeginselen van de maatschappelijke orde. In zijn ogen is dat een *non sequitur*, omdat uit grondbeginselen nooit duidelijk kan worden hoe de minieme details van een orde in elkaar steken. Voor het ontwerpen van een gehele maatschappelijke orde, zo redeneert hij,

> [...] it would not be sufficient if we possessed an adequate theory which explained the *principles* on which the processes operate to which the growth of mind is due. Such knowledge of the mere principles (either a theory of knowledge or a theory of the social processes involved) will assist in creating conditions favourable to that growth, but could never provide a justification for the claim that it should be deliberately directed. (Hayek, 2010, p. 151)

This article from Res Publica is published by Eleven international publishing and made available to anonieme bezoeker

De taak van politiek-economische wetenschappers is veel bescheidener dan algehele maatschappijconstructie, maar dat maakt haar niet minder urgent. Hun opgave is "to understand as well as possible the principles by which the efforts of individual men have in fact been combined to produce our civilization", zodat kennis ontstaat waarmee het mogelijk wordt "to create conditions favorable to further growth" (Hayek, 2010, p. 153). Wanneer deze limiet geschaad wordt, wordt de politieke economie een gevaar, want dan riskeert ze het totalitaire avontuur.

Zoals hierboven aangetoond, positioneerde de klassieke politieke economie zichzelf als een puur wetenschappelijk vertoog dat handelt over welvaart maar dat niet bestaat uit regels die een natie moet volgen om welvarender te worden. Maar als een natie welvarender wil worden, doet haar regering er goed aan politieke economie te bestuderen. De neoliberalen keren die relatie om: als regeringspraktijk *niet* gebaseerd is op zuivere politiek-economische wetenschap, loopt ze het gevaar te leiden tot een totalitaire orde. De politieke economie is niet langer 'slechts' een waarachtig wetenschappelijk vertoog; ze is niets minder dan de hoeder der vrijheid en beschaving.

6. Conclusie

Op grond van de hier kort uitgewerkte ontstaansgeschiedenis van het neoliberale gedachtegoed is het mogelijk, enerzijds, zijn specifieke kenmerken vast te stellen en, anderzijds, de tekortkomingen van de gangbare opvatting van het neoliberalisme te identificeren.

Als men onderscheid maakt tussen de *fundamentele* grondbeginselen van het neoliberalisme, die afstammen van liberale opvattingen over individuele vrijheid, zijn *formele* beginselen, die uiteenzetten hoe de individuele vrijheid verwezenlijkt moet worden en *incidentele* opvattingen aangaande wat onder bepaalde omstandigheden wenselijke beleidsmaatregelen zijn, is het eenvoudig samen te vatten hoe het neoliberalisme zich verhoudt tot zowel het klassieke liberalisme als het moderne liberalisme. Terwijl Eucken, Hayek, Friedman en hun gezellen de *fundamentele* beginselen van het klassieke en moderne liberalisme deelden, formuleerden zij een radicaal andere bestuursrationaliteit op grond van een verstrekkende kritiek op de *formele* beginselen van het klassieke en het moderne liberalisme – hoewel het wellicht correcter is te stellen dat hun kritiek was dat het klassieke liberalisme formele beginselen nu juist ontbeerde en dat het moderne liberalisme zijn eigen grondbeginselen verloochende. Anders gezegd: hoewel alle liberalen, van Smith en Ricardo tot Hayek en Keynes, de realisering van individuele vrijheid nastreven, zijn zij het grondig met elkaar oneens over de manier waarop dat moet gebeuren. Dat betekent daarentegen niet dat zij slechts ander beleid voorstaan: hun praktische onenigheden zijn immers geworteld in diepgaande ontologische geschillen.

This article from Res Publica is published by Eleven international publishing and made available to anonieme bezoeker

Het onderscheid tussen de fundamentele, formele en incidentele lagen maakt het voorts inzichtelijk dat de gangbare beschrijving van het neoliberalisme enkele onjuistheden bevat. Door neoliberale politiek louter te beschrijven als een reeks beleidsmaatregelen begaan Achterhuis (2010), Marijnissen (1993, 1996, 2003), Claassen (2012) en velen met hen de fout de contingente, *incidentele* laag voor de *formele* laag te houden. Het neoliberalisme is, strikt gesproken, niet een serie beleidsmaatregelen, maar de praktische filosofie die daarachter schuilt. De deregulerings- en privatiseringsdrang die in de jaren 1980 vanuit Groot-Brittannië overwaaide, werd met andere woorden gerechtvaardigd op grond van neoliberale principes. Maar wat het politieke klimaat van die tijd neoliberaal maakte, was niet dat beleid maar de achterliggende doelstelling de mogelijkheidsvoorwaarden te scheppen voor vrijemarktwerking.

Schrijvers zoals van Hees, van Schie en van de Velde, die ontkennen dat het neoliberalisme een hedendaags fenomeen is, baseren dat standpunt op precies deze misstap: omdat geen van de oorspronkelijke neoliberale auteurs *incidentele* beleidsmaatregelen zoals privatisering of deregulering voorschreef, is het volgens hen absurd om dergelijk hedendaags beleid neoliberaal te noemen (zie van Hees et al., 2014, p. 51ff). Vervolgens fuseren zij het *grondbeginsel* van het liberale gedachtegoed – de opvatting "dat alle individuen zelf zoveel mogelijk beslissingen moeten noemen" – met de *formele* laag die eigen is aan de neoliberale bestuursrationaliteit – de overtuiging dat het de "taak [is] van de overheid om de voorwaarden te beschermen waaronder een markt kan functioneren" (van Hees et al., 2014, p. 55). Enerzijds hebben zij het dus bij het juiste eind wanneer zij stellen dat er geen *inherent* verband bestaat tussen het neoliberalisme en privatiseringsbeleid; anderzijds bekennen zij impliciet kleur door zich te scharen achter een opvatting over de rol van de overheid die van zuiver neoliberale oorsprong is.

Wat betekent dat voor de kritiek van het neoliberalisme? Ten eerste moet de *historische* analyse van het neoliberalisme zich richten op het bestuderen van wat ik hier de formele laag van de neoliberale bestuursrationaliteit heb genoemd; dat wil zeggen: de bestuurstechnologieën die het voorschrijft, de wetenschapsfilosofie die het aanhangt en het ontologische kader waarin beide geworteld zijn. Een dergelijke analyse moet zich afvragen wanneer en in welke omstandigheden het neoliberalisme ontstond, hoe het zich verhoudt tot andere bestuursrationaliteiten en op welke intellectuele tradities het is gestoeld. Ten tweede moet de kritische analyse van het *hedendaagse* neoliberalisme zich niet concentreren op beleidsmaatregelen maar op de politieke en filosofische rechtvaardiging die daarachter schuilt. De vraag moet zijn vanaf welk punt Nederlandse politici de noodzakelijke voorwaarden voor vrijemarktwerking scheppen en behouden als een centrale rol van de overheid begonnen te zien.[4] Op die manier kan de aandacht komen te liggen op de neoliberale *denkwijze* in de Nederlandse politiek in plaats van op beleid dat, als gevolg van een reeks contingente historische omstandigheden, door neoli-

This article from Res Publica is published by Eleven international publishing and made available to anonieme bezoeker

berale regeringen werd gevoerd. Dat maakt het ook mogelijk die denkwijze zowel door de Nederlandse politieke geschiedenis als op verschillende plekken in het politieke spectrum heen in kaart te brengen.

Het uitwerken van een historisch georiënteerde kritiek van het neoliberalisme is zowel van academisch als van politiek belang. Het is van academisch belang omdat in Nederlandse wetenschappelijke cirkels nog altijd een grondig begrip van de aard en oorsprong van het neoliberalisme ontbreekt en omdat tot op heden de bestudering van die geschiedenis grotendeels is overgelaten aan auteurs die zelf in de (neo)liberale traditie staan.[5] Het is van politiek belang omdat de kritische reflectie op de neoliberale bestuursrationaliteit tandeloos blijft zolang die uitgaat van een foutieve interpretatie van de kern van het neoliberalisme. Daarnaast heeft verzet tegen neoliberale vertogen, alsook de stimulering van alternatieve bestuursrationaliteiten, baat bij een beter begrip van de beginselen van het neoliberalisme.

Daarmee is ook duidelijk hoe de publieke discussie over het neoliberalisme op een hoger plan getild kan worden. De stelling dat het neoliberalisme geen hedendaags verschijnsel is, snijdt geen hout, maar de kritiek op neoliberale politiek die grotendeels van linkerzijde komt, is evenzeer beperkt. Wat die twee posities gemeen hebben, is dat ze beide gebaseerd zijn op een verkeerde interpretatie van de geschiedenis van het neoliberalisme. Het is de hoogste tijd dat die interpretatie wordt rechtgezet.

Noten

1. Mijn analyse van het neoliberalisme is grotendeels (zij het niet uitsluitend) beïnvloed door Foucaults lezingenreeksen aan het Collège de France in 1977-1979, waar hij een genealogie van moderne bestuursrationaliteiten (ofwel *gouvernementalités*) ontwikkelt (zie Foucault, 2004a, 2004b). Ik hanteer eveneens een aan zijn werk ontleend begrippenapparaat (zie ook Burchell, Gordon & Miller, 1991; Karskens, 2012, p. 102ff). Dat wil niet zeggen dat Foucault de enige overtuigende interpretatie van het neoliberalisme biedt (zie bv. Audier, 2012; Harvey, 2005; Mirowski & Plehwe, 2009; Peck, 2010), of dat zijn begrip van de neoliberale bestuursrationaliteit foutloos is (zie bv. Audier, 2012, p. 23ff, 2015; Brown, 2015). Wel meen ik dat Foucaults analyse ongeëvenaard is in de manier waarop ze de verschillen tussen het klassieke liberalisme en het neoliberalisme blootlegt. Dat maakt haar relevant voor de geschiedenis die in dit artikel wordt geschetst.

2. Dat wil niet zeggen dat hun respectieve studies geen tekortkomingen hebben. De voornaamste tekortkoming van Zijlstra's analyse is dat die behoorlijk beknopt is; wat Meijers analyse ontbeert, is een kritische verhouding tot het neoliberalisme. Dat laatste

This article from Res Publica is published by Eleven international publishing and made available to anonieme bezoeker

is weinig verrassend, aangezien Meijer een overtuigd neoliberaal is en kort na publicatie van *Het neoliberalisme* zelfs bij de Mont Pèlerin Society is aangesloten.

3. De interpretatie van Mill die ik in dit artikel ontwikkel, handelt uitsluitend over zijn vroege werk in de politieke economie, in het bijzonder zijn *Principles of political economy* (Mill, 1987) en enkele vroege essays (Mill, 1968). Later in zijn leven ontwikkelde Mill een zekere sympathie voor socialistische opvattingen en werd hij door onder meer Hayek gezien als een voorloper van het moderne liberalisme (zie bv. Hayek, 1988, 2013). Voor een bespreking van Mills centrale rol in de ontwikkeling van de klassiekliberale politieke economie: zie Tribe, 2015.

4. Hoewel ik hier niet de ruimte heb om dit argument verder te ontwikkelen, wil ik erop wijzen dat ik elders heb aangetoond dat in de Nederlandse politiek de neoliberale erfenis gezocht moet worden bij de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD), die al sinds haar oprichting in 1948 de formele aspecten van het neoliberalisme uitdraagt. Zie: Cornelissen, 2017b.

5. Het is bijvoorbeeld veelzeggend dat de enige twee boeken die in Nederland zijn verschenen over de geschiedenis van het neoliberalisme (van Hees et al., 2014; Meijer, 1988) geschreven zijn door, respectievelijk, drie leden van de VVD en een lid van de MPS.

Bibliografie

Achterhuis, H. (2010). *De utopie van de vrije markt*. Rotterdam: Lemniscaat.

Alers, J. (1958). Modern economisch liberalisme. In P.J. Oud, N.E.H. van Esveld, J. Alers, J.P. van Mullem & H. van Riel, *Enige aspecten van het moderne liberalisme* (pp. 44-63). Leiden: H.E. Stenfert Kroese.

Ankersmit, F. (2008). Liberalisme, neoliberalisme en de kredietkrisis. Geraadpleegd via http://www.liberales.be/essays/ankersmitneo.

Audier, S. (2008). *Le Colloque Lippmann. Aux origines du néo-libéralisme*. Latresne: Le bord de l'eau.

Audier, S. (2012). *Néo-libéralisme(s): Une archéologie intellectuelle*. Paris: Éditions Grasset.

Audier, S. (2015). *Penser le "néolibéralisme": Le moment néolibéral, Foucault et la crise du socialisme*. Lormont: Le bord de l'eau.

Böhm, F., Eucken, W., & Großmann-Doerth, H. (1937). Unsere Aufgabe. *Ordnung der Wirtschaft, 1*, vii-xxi.

Bonar, J. (1967). [1893]. *Philosophy and political economy in some of the historical relations* (3rd ed.). London: George Allen & Unwin.

This article from Res Publica is published by Eleven international publishing and made available to anonieme bezoeker

Brown, W. (2015). *Undoing the demos: Neoliberalism's stealth revolution*. New York: Zone Books.

Burchell, G., Gordon, C., & Miller, P. (Red.).(1991). *The Foucault effect. Studies in governmentality*. London: Harvester Wheatsheaf.

Claassen, R. (2012). Neoliberalisme als politieke filosofie. In M. Terpstra (Red.), *Onenigheid en gemeenschap. Basisboek politieke filosofie* (pp. 513-527). Amsterdam: Boom.

Cobden, R. (1908). [1870]. *Speeches on questions of public policy by Richard Cobden* (3rd ed.). London: T. Fisher Unwin.

Cornelissen, L. (2017a). The secularization of providential order: F.A. Hayek's political economic theology. *Political Theology, 18*(8), 660-676.

Cornelissen, L. (2017b). De VVD: neoliberaal tot in de vezels. *S&D, 74*(4), 32-38.

Dardot, P., & Laval, C. (2009). *La nouvelle raison du monde. Essai sur la société néolibérale*. Paris: La Découverte.

Eucken, W. (1951). *This unsuccessful age: Or, the pains of economic progress*. Edinburgh: William Hodge.

Eucken, W. (1954). [1934]. *Kapitaltheorische Untersuchungen* (2e ed.). Tübingen: J.C.B. Mohr.

Eucken, W. (1965). [1940]. *Die Grundlagen der Nationalökonomie* (8e ed.). Berlijn: Springer.

Eucken, W. (2004). [1952]. *Grundsätze der Wirtschaftspolitik* (7e ed.). Tübingen: Mohr Siebeck.

Foucault, M. (2004a). *Sécurité, territoire, population. Cours au Collège de France, 1977-1978*. Paris: Seuil/Gallimard.

Foucault, M. (2004b). *Naissance de la biopolitique. Cours au Collège de France, 1978-1979*. Paris: Seuil/Gallimard.

Friedman, M. (1951). Neo-liberalism and its prospects. *Farmand*, 17 februari, 89-93.

Friedman, M. (2002). [1962]. *Capitalism and Freedom*, 40e jubileumeditie. Chicago: University of Chicago Press.

Grewal, D.S. (2016). The political theology of laissez-faire: From philia to self-love in commercial society. *Political Theology*, *17*(5), 417-433.

Harvey, D. (2005). *A brief history of neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.

Hayek, F.A. (1935). The nature and history of the problem. In F.A. Hayek, *Collectivist Economic Planning* (pp. 1-40). London: Routledge.

Hayek, F.A. (1948). *Individualism and economic order*. Chicago: University of Chicago Press.

Hayek, F.A. (1954). Marktwirtschaft und Wirtschaftspolitik. *ORDO: Jahrbuch für die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft, 6*, 3-17.

Hayek, F.A. (1988). *The fatal conceit. The errors of socialism*. London: Routledge.

Hayek, F.A. (1992). *The fortunes of liberalism: Essays on Austrian economics and the ideal of freedom*. Chicago: University of Chicago Press.

This article from Res Publica is published by Eleven international publishing and made available to anonieme bezoeker

Hayek, F.A. (2007). [1944]. *The road to serfdom* (def. ed.). Chicago: University of Chicago Press.

Hayek, F.A. (2010). [1955]. *Studies on the abuse and decline of reason*. Chicago: University of Chicago Press.

Hayek, F.A. (2011). [1960]. *The constitution of liberty* (def. ed.). Chicago: University of Chicago Press.

Hayek, F.A. (2013). [1973, 1976, 1979]. *Law, legislation and liberty. A new statement of the liberal principles of justice and political economy* (Routledge classics ed.). London: Routledge.

Heeffer, W. (2015). *Hoelang pikken we het nog? Over de afbraak van het publieke domein en het verloren gaan van solidariteit*. Nijmegen: Wilde Raven.

Karskens, M. (2012). *Foucault*. Amsterdam-Leuven: Boom/LannooCampus.

Keynes, J.M. (1963). *Essays in persuasion*. New York: Norton.

Lippmann, W. (1943). [1937]. *The good society* (2nd ed.). Guildford: Billing and Sons.

Mannheim, K. (1940). *Man and society in an age of reconstruction*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co.

Marijnissen, J. (1993). *Samenleven kan je niet alleen*. Geraadpleegd via http://www.janmarijnissen.nl/boeken/samenleven-kun-je-niet-alleen/.

Marijnissen, J. (1996). *Tegenstemmen*. Geraadpleegd via http://www.janmarijnissen.nl/boeken/tegenstemmen/.

Marijnissen, J. (2003). *Nieuw optimisme*. Geraadpleegd via http://www.janmarijnissen.nl/boeken/nieuw-optimisme/.

Meijer, G. (1988). *Het neoliberalisme: neoliberalen over economische orde en economische theorie*. Assen-Maastricht: Van Gorcum.

Meijer, G. (2005). Some aspects of the relationship between the Freiburg School and the Austrian school. In J. Backhaus, *Modern applications of Austrian thought* (pp. 139-150). London: Routledge.

Mellink, B. (2017). Politici zonder partij. Sociale zekerheid en de geboorte van het neoliberalisme in Nederland (1945-1958). *Low Countries Historical Review, 132*(4), 25-52.

Mill, J.S. (1968). [1844]. *Essays on some unsettled questions of political economy* (2nd ed.). New York: Augustus M. Kelley.

Mill, J.S. (1987). [1848]. *Principles of political economy with some of the their applications to social philosophy* (7th ed.). Fairfield, NJ: Augustus M. Kelley.

Mirowski, P., & Plehwe, D. (Red.) (2009). *The road from Mont Pèlerin. The making of the neoliberal thought collective*. Cambridge: Harvard UP.

Mommen, A. (1987). *Een tunnel zonder einde: het neo-liberalisme van Martens V en VI*. Antwerpen: Kluwer.

Oud, P.J. (1946). *Politieke vernieuwing*. Rotterdam: W.L. & J. Brusse.

Oud, P.J. (1952). Openingsrede voor jaarlijkse algemene vergadering VVD. *Vrijheid en democratie, 208*(1 & 4-6).

This article from Res Publica is published by Eleven international publishing and made available to anonieme bezoeker

Oud, P.J. (1958). Modern staatkundig liberalisme. In P.J. Oud, N.E.H. van Esveld, J. Alers, J.P. van Mullem, & H. van Riel, *Enige aspecten van het moderne liberalisme* (pp. 1-20). Leiden: H.E. Stenfert Kroese.

Oudenampsen, M. (2014). Mistvorming rond het neoliberalisme. Geraadpleegd via https://merijnoudenampsen.org/2014/09/08/mistvorming-rond-het-neoliberalisme/.

Oudenampsen, M. (2016). A dialectic of freedom: The Dutch post-war clash between socialism and neoliberalism. *Socialism and Democracy, 30*(1), 128-148. Peck, J. (2010). *Constructions of neoliberal reason*. Oxford: Oxford University Press.

Raes, K. (1983). *Aan hen de keuze? Een kritisch essay over de ideologie van het neoliberaal bezitsindividualisme*. Gent: Masereelfonds.

Röpke, W. (1942). *Die Gesellschaftskrisis der Gegenwart*. Zürich: Eugen Rentsch Verlag.

Rutte, M. (2007). Politiek van wantrouwen. *Elsevier*, *32*, 26-27.

Ryan, A. (2012). *The making of modern liberalism*. Princeton: Princeton University Press.

Say, J.B. (1841). [1803]. *Traité d'économie politique* (6e ed.). Geraadpleegd via https://fr.wikisource.org/wiki/Trait%C3%A9_d%E2%80%99%C3%A9conomie_politique/1841.

Smith, A. (1981). [1776]. *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. Indianapolis: Liberty Fund.

Smith, A. (2002). [1759]. *The theory of moral sentiments*. Cambridge: Cambridge University Press.

Tribe, K. (2015). *The economy of the word: Language, history, and economics*. Oxford: Oxford University Press.

van Hees, M., van Schie, P., & van de Velde, M. (2014). *Neo-liberalisme. Een politieke fictie*. Amsterdam: Boom.

van Rossem, M. (2011). *Kapitalisme zonder remmen. Opkomst en ondergang van het marktfundamentalisme*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.

van Schie, P. (2013). Neoliberale nachtmerrie... ontwaakt! *S&D, 70*(6), 72-78.

Vliegenthart, A. (2014). Het neoliberalisme bestaat - en hoe! *S&D, 71*(1), 30-35.

VVD (1948). *Beginselprogram van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie*. Geraadpleegd via http://irs.ub.rug.nl/dbi/4c3f013a03ee7.

Witte, E., Craeybeckx, J., & Meynen, A. (1997). *Politieke geschiedenis van België van 1830 tot heden* (6e ed.). Antwerpen: Standaard Uitgeverij.

Woltring, N. (2012). De erfenis van het neoliberalisme. *S&D, 69*(6), 7-15.

Woltring, N. (2014). Neoliberalisme in drie bedrijven. *S&D, 71*(1), 36-42.

Zijlstra, J. (1956). *Economische orde en economische politiek: een bundel opstellen*. Leiden: H.E. Stenfert Kroese.